ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਜਨਵਰੀ 2012

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਅਰਦਾਸ

ਪਰੀ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਘਟ ਘਟ ਰਵਿਆ ਜੋਇ,
ਆਦਿ ਸੱਚ ਜੁਗਾਦਿ ਸੱਚ ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਸੋਇ।

ਰਵਿ, ਸਸ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਗਗਨ, ਧਰਨ, ਵਿਆਪਕ ਰਹਿਆ ਸਬਾਇ,
ਪਰਬਤ, ਸਿੰਧ, ਸਰ ਧਾਵਤਾ, ਬਨ, ਖੰਡ, ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ।

ਅੰਡਜ, ਜੇਰਜ, ਉਤਭੁਜ, ਸੇਤਜ, ਸਭੇ ਉਤਪੱਤ ਜਾਨ,
ਸਭ ਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲਕਾ ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ।

ਪੁਸਤਕ –ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ : ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ
ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

ਆਨਰੇਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ
ਸ: ਹਰਚੰਦਨ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।
- ▲ Donations are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/-I/ CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid upto 31/03/2012

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ 15 ਰੁ., ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 150 ਰੁ., ਕੋਰੀਅਰ ਰਾਹੀਂ 500 ਰੁਪਏ
  ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 1500 ਰੁ.
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼: ਸਲਾਨਾ 30 £, ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 300 £
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ
  'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ।
  ਜਾਂ State Bank of Patiala ਵਿਚ Amrit Kirtan Trust A/c 65079603302 ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com
Website : www.amritkirtan.com, www.gurshabad.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼, ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ. 107, ਫੇਜ਼-7, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

Type Setting & Designed by :
Rajpreet Singh Khural - 9915545084

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ 4

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ 5

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਬੰਧ
ਡਾ. ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ 6

'ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ 'ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ'
ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ 11

ਨਾਦ ਵਿਗਿਆਨ
ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੀਲਧਾਰੀ 15

शोध की प्रक्रिया
डॉ. डी. एस. नरूला 17

ਸੁਰ ਲਿਪੀ - **ਰਾਗ ਬਸੰਤ- ਝਪ ਤਾਲ** 25
ਸੁਰਲਿਪੀਕਾਰ : ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ

ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 26

Please forward your e-mail id at drjagirsingh@gmail.com

✉ ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ

It is because one of my friends forwarded the email that I got into contact with you. I am highly heartened to learn that Sikh guru's message of Kirtan is being spread through Amrit Kirtan magazine. I'm from Mandalay Myanmar and if possible I would like to get pdf file of the magazine so that I can further share it with local sangat here. May Guru bless you more ability to carry on good work that you are doings.

Tony Ravjeet Singh, Secretary All Myanmar Sikh Religious Council, No 428, Corner of 27th & 80th Street, GPO, Mandalay Myanmar, tonyravjeetsingh@gmail.com

Found Your Website Exellent Because Few Days Back Jagir Singh Performed At Our Small Gurudwara In Rohini Farmer Appartment.after Finishing His Kirtan He Said You Should Not Expand Your Gurudwara This Was The Most Touching Comment.he Said Because Nowadays We See Empty Halls Of Gurudwaras.i Will Download All The Shabads Of Jagir Singh Ji And Gurnam Singh Ji.gurnam Singh Ji I Salute You For Your Singing In Rags Because Nowadays Ragis Don't Try To Sing In Rags.i Request(beg) Gurnam Singh Ji If He Can Perform At Our Gurudwara At Rohini(delhi) I Want To Listen Live And Want Some Charandhool Of Such A Gurmukh.please Contact Me At 9312664308 If You Are Coming To Delhi . **Maninder Singh Khalsa, imb.rohini@yahoo.co.in**

ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ ਦੇ ਤਹਿਤ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ' ਬਹੁਤ ਅਨਮੋਲ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਆਪ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਵੀ ਪਾਠੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਦਾ ਲੇਖ 'ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਰੰਪਰਾ' ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਸੀ, ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ 'ਸ਼ਬਦ ਸੁਰ ਲਿਪੀਕਾਰ ਸ੍ਰ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ', ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਔਜਲਾ ਦਾ ਲੇਖ 'ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ, ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ' ਆਦਿ ਸਮੱਗਰੀ ਵਧੀਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰੋ: ਮੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ, ਅਰਾਧਨਾ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਕੈਡਮੀ, ਸੰਗਮ ਰੇਡੀਓ ਐਂਡ ਟੀ. ਵੀ. ਕਾਲਿਜ (ਰਜਿ:),
ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ, ਮਲੋਟ - 152 107, ਮੋਬਾਇਲ : 94637 82514

ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।

ਸੰਤ ਮੁਕੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇਅਰ ਆਫ ਰਣਜੀਤ ਮੋਟਰ ਸਟੋਰ, ਮਲੋਟ

ਦਸੰਬਰ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਐਬਟਾਬਾਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਨ।

ਪ੍ਰੋ: ਐਮ. ਐਸ. ਸਚਦੇਵਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਕੈਡਮੀ, ਅਬੋਹਰ

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿਨਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਦੀਆ

ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਮਿੱਤਰ ਡਾਕਟਰ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਰਚਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੀ। ਕਾਰਡ ਉਪਰ ਤੁਕ ਲਿਖੀ ਸੀ–

ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿਨਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਦੀਆ

ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਘਟ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਮੰਗਣ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ।ਕੋਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਹਾਂ।ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗਰੀਬੀ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕਰੀਏ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ–

– ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਧਰ ਊਪਰਿ ਸੁਖਿ ਬਸਹਿ ॥

– ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪੀਵਹਿ ਸੀਤਲ ਜਲਾ ॥

– ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਭੋਗਹਿ ਸਭਿ ਰਸਾ ॥

– ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦੀਨੇ ਹਸਤ ਪਾਵ ਕਰਨ ਨੇਤ੍ਰ ਰਸਨਾ ॥

ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਰਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ–

ਆਖਾ ਜੀਵਾ ਵਿਸਰੈ ਮਰਿ ਜਾਉ ॥
ਆਖਣਿ ਅਉਖਾ ਸਾਚਾ ਨਾਉ ॥
....ਸੋ ਕਿਉ ਵਿਸਰੈ ਮੇਰੀ ਮਾਇ ॥
ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚੈ ਨਾਇ ॥੧॥

ਡਾਕਟਰ ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਰਸਾਏ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਚਣਾ ਵੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ

ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿ ਘਾਲ ਨ ਭਾਨੈ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿ ਕੀਆ ਜਾਨੈ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿਨਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਦੀਆ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿ ਜੀਵਨ ਜੀਆ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਰਾਖੈ ॥
ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕੋ ਬਿਰਲਾ ਲਾਖੈ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ ਜਿ ਬਿਖੁ ਤੇ ਕਾਢੈ ॥
ਜਨਮ ਜਨਮ ਕਾ ਟੂਟਾ ਗਾਢੈ ॥
ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਤਤੁ ਇਹੈ ਬੁਝਾਇਆ ॥
ਪ੍ਰਭੁ ਅਪਨਾ ਨਾਨਕ ਜਨ ਧਿਆਇਆ ॥੪॥

ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਮੁਬਾਰਕ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਡਾ. ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਸਾਨੀ (**unique)** ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਖੇੜਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਪੂਰਣ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤ੧ ਦਾ ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਬਨਸਪਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਅਟੱਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਸਮਾਦੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਇਆ ਹੈ... ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਸਤਿ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਜਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੁਣਤੇ ਪੁਨੀਤ ਕਹਤੇ ਪਵਿਤੁ' ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"[੨] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ (ਗ੍ਰੰਥ) ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ (scriptures) ਵਿਚ (ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਪਰਤਖਿ ਹਰਿ' ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ'(ਜੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ) ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ('ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ') ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕਾ ਥਾਨੁ' ਆਖਕੇ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਸ-ਭਿੰਨਾ ਇਲਾਹੀ (ਸੰਗੀਤਮਈ) ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਰੰਪਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ:

ਸੋ ਅਸਥਾਨੁ ਬਤਾਵਹੁ ਮੀਤਾ॥ ਜਾ ਕੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤਾ॥(ਪੰਨਾ ੩੯੫)

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਹਿਬ ਜੀ (ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਨ), ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁਕਮ (ਗੁਰ ਵਾਕ) ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਸ਼੍ਰਵਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਂਜ ਵੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ' ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਦਿਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਭਾਗੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਗੁਰ ਵਾਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੫, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਛੰਤ ੧, ਆਦਿ। ਆਸਾ, ਸੋਰਠਿ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਛੰਤ, ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਹੱਥਲੇ ਲੇਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਜਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਾਗ ਹੈ...ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਈ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਚਿੱਤ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਰ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੀ ਵ੍ਰਿੱਤਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰਫ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਯ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਈ ਬਾਣੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਲਾਪਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।"[੩] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਐਨੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਹਨ ਕਿ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਂਦਿਆ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ (ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ) ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਮਨ

ਤਾਂਘੰਦਾ ਹੈ। ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ (ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਿਵਾਸੀ ਜੇਮਜ਼) ਜੋ ਨਾਸਤਿਕ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ 'ਹਰਿ-ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੇ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਅੱਥਰੂ ਵਗਣ ਲੱਗੇ, ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿ ਉੱਠਿਆ ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਛੁਹ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਜੀ, ਇਹ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਸਤਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।(ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰਟ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ:

'ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾਂ ਕਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ			
੧. ਜਪੁ-	੧	੨. ਸੋ ਦਰੁ-	੮
੩. ਸੋ ਪੁਰਖੁ-	੧੦	੪. ਸੋਹਿਲਾ-	੧੨
ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਬਾਣੀਆਂ			
੧. ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ-	੧੪	੨. ਰਾਗੁ ਮਾਝ-	੯੪
੩. ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ-	੧੫੧	੪. ਰਾਗੁ.ਆਸਾ-	੩੪੭
੫. ਰਾਗੁ ਗੂਜਰੀ-	੪੮੯	੬. ਰਾਗੁ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ-	੫੨੭
੭. ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ-	੫੩੭	੮. ਰਾਗੁ ਵਡਹੰਸੁ-	੫੫੭
੯. ਰਾਗੁ ਸੋਰਠਿ-	੫੯੫	੧੦. ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ-	੬੬੦
੧੧. ਰਾਗੁ ਜੈਤਸਰੀ-	੬੯੬	੧੨. ਰਾਗੁ ਟੋਡੀ-	੭੧੧
੧੩. ਰਾਗੁ ਬੈਰਾੜੀ-	੭੧੯	੧੪. ਰਾਗੁ ਤਿਲੰਗ-	੭੨੧
੧੫. ਰਾਗੁ ਸੂਹੀ-	੭੨੮	੧੬. ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲੁ-	੭੯੫
੧੭. ਰਾਗੁ ਗੋਂਡ-	੮੫੯	੧੮. ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ-	੮੭੬
੧੯. ਰਾਗੁ ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ-	੯੭੫	੨੦. ਰਾਗੁ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ-	੯੮੪
੨੧. ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ-	੯੮੯	੨੨. ਰਾਗੁ ਤੁਖਾਰੀ-	੧੧੦੭
੨੩. ਰਾਗੁ ਕੇਦਾਰਾ-	੧੧੧੮	੨੪. ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ-	੧੧੨੫
੨੫. ਰਾਗੁ ਬਸੰਤ-	੧੧੬੮	੨੬. ਰਾਗੁ ਸਾਰਗ-	੧੧੯੭
੨੭. ਰਾਗੁ ਮਲਾਰ-	੧੨੫੪	੨੮. ਰਾਗੁ ਕਾਨੜਾ-	੧੨੯੪
੨੯. ਰਾਗੁ ਕਲਿਆਨ-	੧੩੧੯	੩੦. ਰਾਗੁ ਪ੍ਰਭਾਤੀ-	੧੩੨੭
੩੧. ਰਾਗੁ ਜੈਜਾਵੰਤੀ-	੧੩੫੨		
ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ			
੧. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀਮਹਲਾ ੧-	੧੩੫੩	੨. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੫-	੧੩੫੩
੩. ਗਾਥਾ-	੧੩੬੦	੪. ਫੁਨਹੇ ਮਹਲਾ ੫-	੧੩੬੧
੫. ਚਉਬੋਲੇ ਮਹਲਾ ੫-	੧੩੬੩	੬. ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ-	੧੩੬੪
੭. ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ-	੧੩੭੭	੮. ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕ੍ਯ ਮਹਲਾ ੫-	੧੩੮੫
੯. ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਏ-	੧੩੮੯	੧੦. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ-	੧੪੧੦
੧੧. ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯-	੧੪੨੬	੧੨. ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫-	੧੪੨੯
੧੩. ਰਾਗ ਮਾਲਾ-	੧੪੨੯		

ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਨਾ ੧੪ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ) ਤੋਂ ਪੰਨਾ ੧੩੫੨ (ਰਾਗੁ ਜੈਜਾਵੰਤੀ) ਤੱਕ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਹੈ। (ਉਂਜ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਸੋ ਦਰੁ', 'ਸੋ ਪੁਰਖੁ' ਤੇ 'ਸੋਹਿਲਾ' ਅਧੀਨ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਪੱਰ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ) ਇਹਨਾਂ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ੧੭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ੩੦-੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ੧੫ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ੩੧ ਵੇਂ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ੧੮ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ੧੬ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ ਦੀ ੩-੩ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ੨-੨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਸੈਣ ਜੀ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੧-੧ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਜੀ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ੧-੧ ਰਾਗ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਪਰ ਗਿਆਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਏ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੯ ਤੋਂ ੧੪੦੯ ਤੱਕ) ਰਾਗ-ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਪੰਨਿਆਂ (੧੪੨੯-੩੦) ਤੇ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ:

ਖਸਟ ਰਾਗ ਉਨਿ ਗਾਏ ਸੰਗਿ ਰਾਗਨੀ ਤੀਸ॥
ਸਭੈ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਗੰਨ ਕੇ ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੩੦)

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਹਿਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੇ ਰਾਗ ਪਰਵਾਰ {੬ ਰਾਗ (ਖਸਟ ਰਾਗ) + ੩੦ ਰਾਗਣੀਆਂ (ਰਾਗਨੀ ਤੀਸ) ੩੦ ਰਾਗਣੀਆਂ + ੪੮ ਪੁੱਤਰ}ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁੱਲ ੮੪ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀਆਂ- ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ਪਰ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।'੪

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ- "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਰਤੀਬ ਰੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਢੂੰਡਾਊ ਜੀਵ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੀ ਸੀੜ੍ਹੀ (ਪੌੜੀ) ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਨਵੀਨ ਰਾਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਜਾਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਕਿਉਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ ਰਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ? ਨਿਰੋਲ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। 'ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਹੀ' ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਪਹਿਲ 'ਸਿਰੀ' ਨੂੰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਤਲਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।... ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਹ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਏ, ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਅੱਗੋਂ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੱਥ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਨਾ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਾਹ ਦਾ ਚਾਨਣ ਟੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਾਲਿਆ। ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਲਦਾ ਬਗੈਰ ਤੇਲ ਦੇ ਅਤੇ ਲਾਟ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਬਿਨਾਂ ਵੱਟੀ ਤੋਂ। ਭਉ ਦੀ ਵੱਟੀ, ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਤੇਲ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤੀਲ੍ਹੀ ਬਾਲਿਆਂ ਰਾਹ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਰੂਪੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜੋ-ਜੋ ਵੀ ਜਗਿਆਸੂ ਨਾਲ ਬੀਤਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਲੀ ਤਰਤੀਬ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।...ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਇਹ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰੰਗ ਦੇਵੇ। ਹੋਰ, ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਭਾਗ, ਰਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਰਾਗ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੰਗੀਤ-ਵੇਤਿਆਂ ਨੇ ਮਿਥਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਢੂੰਡਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਰਹੱਸ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।... ਬਸ ਇਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ, ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਤੇ ਨਵਾਂ ਗਾਇਨ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਵੱਡਾ ਪਸਾਰਾ ਪਾ ਕੇ, ਆਤਮਿਕ ਠੰਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਇਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਤੁਜ਼ਕਿ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਰਾਨ, ਇਰਾਕ, ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਗਾਂਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਣੇ ਹਨ

ਪਰ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਗ ਅਤਿ ਉਚੇਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੈਦਪੁਰ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਸੰਭਾਲਾਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਭੜਕੀਲਾ ਤੇ ਸੋਗਮਈ ਰਾਗ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ 'ਸਹਜ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਖ' ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਰਚਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਲਏ।"੫

ਸੰਗੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਰਾਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ ਹੋਰ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਏ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹਨ:

-ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ ਹੈ ਜੇ ਸਚਿ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)

-ਗਉੜੀ ਰਾਗਿ ਸੁਲਖਣੀ ਜੇ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੧)

-ਗੂਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫੧੬)

-ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਵਡਹੰਸ ਹੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਧਾਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮੫)

-ਬਿਲਾਵਲੁ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੯)

- ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ੮੪੯)

-ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੯੫੦)

-ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੧)

-ਸੋਰਠਿ ਸੋ ਰਸੁ ਪੀਜੀਐ ਕਬਹੂ ਨ ਫੀਕਾ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੫)

-ਬਨਸਪਤਿ ਮਉਲੀ ਚੜਿਆ ਬਸੰਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੭੬)

-ਬਸੰਤੁ ਚੜਿਆ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ॥ ਏਹਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਫੂਲਹਿ ਹਰਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੯੩)

-ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਈਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)

-ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਲਾਰ ਰਾਗੁ ਜੋ ਕਰਹਿ ਤਿਨ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੫)

-ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੭)

-ਜੀਤੇ ਪੰਚ ਬੈਰਾਈਆ ਨਾਨਕ ਸਫਲ ਮਾਰੂ ਇਹੁ ਰਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਦਾ ਮੌਸਮ ਤੇ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ, ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਰਾਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ, ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਦਿਨ ਢਲਣ ਸਮੇਂ ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ, ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ, ਰਾਗ ਮਲਾਰ (ਬਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦਾ ਰਾਗ) ਰਾਤ ਸਮੇਂ, ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ, ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ (ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ) ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਰਾਗ ਮਾਝ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਗ ਹੈ, ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਗੁੱਜਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਸੂਹੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸਾ ਤੇ ਤਿਲੰਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਰਾਗ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਗ ਦੁਆਰਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉੱਭਰੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਗ ਆਸਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ

ਜੁਦਾਈ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਿੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੇ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਟਿਕਾਉ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਰਾਗ ਤੇ ਰੁੱਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਵਾਲੀ ਹੈ- ਬਨਸਪਤ ਮਉਲੀ, ਪੇਡ, ਸਾਖਾ, ਫੁਲ, ਫਲ ਤੇ ਹਰਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਰਾਗ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਰਵਰ, ਕਮਲ, ਚਾਤ੍ਰਿਕ, ਘਨਹਰ ਘੋਰ, ਬਬੀਹਾ, ਕੋਇਲ, ਮੀਨ, ਰੁਣਝੁਣ ਸਾਵਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਚ ਚਾਨਣ, ਹਨੇਰ, ਜੋਤਿ, ਦੀਵਾ ਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।'੬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ '<u>ਘਰੁ</u>' (੧ ਤੋਂ ੧੭ ਤੱਕ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਤਾਲ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ '<u>ਰਹਾਉ</u>' (ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ 'ਸਥਾਈ' ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ <u>ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ</u> ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ- ਪਹਰੇ (ਸਿਰੀ ਰਾਗ), ਵਣਜਾਰਾ (ਮਾਝ), ਪਟੀ (ਆਸਾ), ਬਿਰਹੜੇ (ਆਸਾ), ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ (ਵਡਹੰਸ), ਘੋੜੀਆਂ (ਵਡਹੰਸ), ਥਿਤੀ (ਬਿਲਾਵਲ), ਆਰਤੀ (ਧਨਾਸਰੀ), ਕਾਫੀ (ਸੂਹੀ), ਲਾਵਾਂ (ਸੂਹੀ) ਅੰਜੁਲੀ (ਮਾਰੂ), ਬਾਰਹਮਾਹ (ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ), ਆਦਿਕ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ੯ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਧੁਨਿ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- ਵਾਰ ਮਾਝ (ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਕੀ ਧੁਨਿ), ਵਾਰ ਆਸਾ- ਟੁੰਡੇ ਅਸ ਰਾਜੇ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਗਉੜੀ- ਰਾਇ ਕਮਾਲਦੀ ਮੋਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ- ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਮ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ- ਲਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ- ਜੋਧੈ ਵੀਰੈ ਪੂਰਬਾਣੀ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ- ਰਾਇ ਮਹਮੇ ਹਸਨੇ ਕੀ ਧੁਨਿ, ਵਾਰ ਮਲਾਰ- ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇ ਕੀ ਧੁਨਿ ਅਤੇ ਵਾਰ ਕਾਨੜਾ- ਮੂਸੇ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ। ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਲੋਕ-ਰੀਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਰੀਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੇਸ਼ਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿਰੀ' ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਤੇ 'ਪ੍ਰਭਾਤੀ' ਸਵੇਰ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਰਾਗ 'ਸਿਰੀ' ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ 'ਪ੍ਰਭਾਤੀ' ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪਦ ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ:

੧. ਸੰਗੀਤ ਸੰ. ਸੰ-ਗੀਤ. ਸੰਗੀਤ-ਨ੍ਰਿਤ, ਗਾਯਨ ਅਤੇ ਬਜਾਉਣਾ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਯ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ ੨੪੧.

੨. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਗ ਰਤਨਾਕਰ, ਪੰਨੇ ੧੨-੧੩

੩. ਗੁਰੁਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੭੯੮-੯੯.

੪. ਵੇਖੋ ਹਵਾਲਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜੂਨ ੨੦੦੬.

੫. ਸੱਚਖੰਡ ਪੱਤਰ, ਅਕਤੂਬਰ ੨੦੦੫, ਪੰਨਾ ੧੮-੨੮.

੬. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ ੨੫੨.

VPO Sular, Distt. Patiala-147001 Mob.: 9814538288

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ

ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਜੋਗ ਪੰਦਰਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਪੂਸਾ ਰੋਡ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 060 ਫੋਨ : 25862955

'ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ 'ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ'

ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਸ਼ਰਮਾ

ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਨਾਦ ਵਿੱਦਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ੍ਰਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਸਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰੁਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੋਕ, ਗੰਭੀਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਬਲਕਿ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤਿ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਸਤਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਮਲ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਭਿਆਨਕ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਰੁੱਖ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੌਦਾ ਹੋਵੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਵੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਮਾਰਨ ਤੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ 'ਸਰਸਵਤੀ' ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ 'ਵੀਣਾ' ਦਾ ਹੋਣਾ 'ਸ਼ੰਕਰ' ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡਮਰੂ ਦਾ ਹੋਣਾ 'ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ' ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਾਰੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ/ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਰਦਾਸ, ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਤਾਲਾਂ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ 'ਰਬਾਬ' ਤੇ ਸੰਗਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਅੰਦਰ ਨਿਬੱਧ ਕਰਨਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਯੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਰਚਮਿਚ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਧੂਰੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਤੱਕ ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਮਿੱਠੀ ਲੋਰੀ ਗਾ ਕੇ ਸੁਵਾਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵੀਰ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਤੇ ਸੁਹਾਗ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਗਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆ ਅਤੇ ਵੈਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਵ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ 'ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ' ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਮਈ ਸਰਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਣਾਵ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਐਡਵਰਡ ਪੋਡੋਲਸਕੀ' ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਫਾਰ ਯੂਅਰ ਹੈਲਥ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਸੰਗੀਤ ਅਨੰਦ ਮਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਪਾਚਕ ਰਸ ਦੇ ਬਹਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਚੇਤਨ, ਅਵਚੇਤਨ, ਅਚੇਤਨ, 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਹੰਸ ਰਾਜ ਤਾਵੀਆ' ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਉਤੇਜਿਤ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ'। ਜਿਥੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਵ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 'ਕੁਮਾਰ ਅੰਚਲ' ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਨੌਜਵਾਨ ਸੁਰੀਲਾ ਅਤੇ

ਮਿੱਠਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।' ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਯੋਗਆਤਮਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **'ਰਾਤੰਨਜਨਕਰ'** ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗਾਇਨ ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਵਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਅੰਤਰਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' ਆਲੱਟ ਸ਼ੂਗਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰੋਗੀ ਦੇ ਸੰਵੇਗਆਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਿਸਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਪਾਸੇ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਇਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਪੋਡੋਲਸਕੀ' ਇੱਕ ਲੇਖ 'ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਐਂਡ ਮੈਂਟਲ ਹੈਲਥ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਕ ਆਦਮੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਦਮੇ ਕਾਰਨ 'ਹਿਸਟੀਰੀਆ' ਵਜੋਂ ਅੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਉਪਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਪਿਆਨੋ ਵਾਦਕ ਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰੋਗੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਢਿਲੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।' ਪੋਡੋਲਸਕੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਸਾਧਰਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਚੰਚਲ ਬੱਚੇ ਉੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਫੋਨੋਗ੍ਰਾਮ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਈ ਘੰਟੇ ਖੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਖਦੀ ਸੀ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਹ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।' ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਪੰਨਾ ਲਾਲ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਰਾਗ ਬਿਭਾਸ	=	ਕਫ਼, ਸਿਰਦਰਦ ਅਤੇ ਬੁਖਾਰ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ
ਭੈਰਵ	=	ਕਫ਼ ਨਾਸ਼ਕ
ਆਸਾਵਰੀ	=	ਸਿਰ ਦਰਦ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ
ਧਨਾਸਰੀ	=	ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਰਧਕ, ਕਫ਼ ਨਾਸ਼ਕ
ਸਾਰੰਗ	=	ਪਿਤ ਨਾਸ਼ਕ, ਬੁਖਾਰ ਆਉਣ ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਕਾਨੜ੍ਹਾ	=	ਪੇਟ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਸਾਰੀਆਂ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਤਣਾਵ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਧਿਆਨ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਜ਼ਰੀਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ, ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬੰਸਰੀ ਵਾਦਨ ਤੇ ਗਊਆਂ ਦਾ ਜਮ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਸਵਾਮੀ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਅਤੇ ਤਾਨਸੇਨ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਿਰਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਗਾਇਨ ਸੁਨਣਾ ਆਦਿ। 'ਅਕਬਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਾਨਸੇਨ ਸਰਵਸਰੇਸ਼ਟ ਗਾਇਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬੈਜੂ ਬਾਵਰਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗਾਇਨ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਾਨਸੇਨ ਦਾ ਗਾਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਈ ਹਿਰਣ ਵਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਗਾਣਾ ਸੁਨਣ ਲਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਿਰਨ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਤਾਨਸੇਨ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਾਣਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਸਭ ਹਿਰਨ ਵਾਪਿਸ ਚਲੇ

ਗਏ। ਜਦੋਂ ਬੈਜੂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਗਾ ਕੇ ਉਸੇ ਹਿਰਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਿਸਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਹਾਰ ਨੂੰ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਤਾਨਸੇਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ' ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਏ ਤੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਡਤ 'ਜਗਦੀਸ ਨਾਰਾਇਣ' ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ ਮਾਲਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਮੇਹਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਦਿਨ ਸਰੋਦ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਕਾਲਾ ਸੱਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸਨ, ਜਦੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰੋਦ ਵਜਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੱਪ ਬੜੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਾਪਿਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਵੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਕੁਝ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਘਟੀ।' ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗਊਆ ਦੇ ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਹਿਲਜੁਲ ਕੀਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰਾ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ।' ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਈ ਹਿੰਸਕ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ 'ਦਰਿਆਈ ਘੋੜਾ ਤੇ ਗੈਂਡਾ ਆਪਣੀ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਫ਼ਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਕੇ ਉਠ ਪਏ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਕੋ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ।' ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਪ ਦਾ ਬੀਨ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨਚਣਾ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਕੁੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਕਿ ਤਾਨਪੁਰਿਆਂ ਦੇ ਛਿੜਦੇ ਹੀ ਸ਼ੜਜ ਸੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁਰ ਮਿਲਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿੱਚ 'ਪੰਡਿਤ ਉਂਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਲਖਨਊ ਦੇ ਚਿੜਿਆ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਜਿਹੇ ਖੂੰਖਾਰ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਜਾਨਵਰ ਉੱਤੇ ਕੋਮਲ ਗੰਧਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ।'

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਜਿੱਥੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪੰਛੀ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀਆਂ ਉਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਤੇ ਜਾਂਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਪੰਛੀ ਬੜੇ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਡੇ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਭਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' ਇਸ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਪੰਛੀ ਜਲਦੀ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪੇੜ ਪੌਦਿਆ ਤੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਆਕਸੀਜਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਧਾਰ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੀ ਕਾਰਬਨਡਾਈਔਕਸਾਇਡ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਨਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਪੰ: ਉਂਕਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਪ੍ਰਣਵ ਭਾਰਤੀ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਨਸਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ 'ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੇ ਸੀ ਬੋਸ' ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਗਏ ਉਥੇ ਰਾਗ 'ਭੈਰਵੀ' ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਯੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਗ ਗਾਇਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਈ ਚਮਕ ਨੂੰ ਯੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਚਿਆ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬਨਸਪਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ 'ਟੀ ਸੀ ਇੰਨ ਜੀ ਸਿੰਘ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ 'ਸੈਟੇਲਾ' (ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਯਲਿਨ ਵਾਦਕ) ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪੇੜ ਪੌਦਿਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਲੇ ਅਤੇ ਝੋਨੇ ਦੀ ਫਸਲ 'ਸੈਟੇਲਾ' ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਇਲਨ ਵਾਦਨ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।'

ਅੱਜ ਕੱਲ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਖਾਦ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਮੱਕੀ' ਦੀ ਖੇਤੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਫ਼ਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ 'ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨ

ਜਾਰਜ ਸਿਮਿੱਥ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।' 'ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਬੀਜਾਂ ਦੇ ਪੁੰਗਰਣ ਤੇ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ 'ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਕਣਕ ਅਤੇ ਜੌਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ 10% ਤੋਂ 50% ਤੱਕ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਸਫ਼ਲ ਨਤੀਜੇ ਪਾਏ ਹਨ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਾਨ ਦੇ 'ਉਸਾਕਾ' ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਰਹੇ ਖੇਤੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ 'ਯੋਸੀਤੋ ਉੱਸਾਈ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਟਮਾਟਰ, ਚੁਕੰਦਰ, ਤਰਬੂਜ ਦੇ ਬੂਟਿਆ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਫ਼ਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਜੀਆਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਆਕਾਰ ਵਧਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਰਸਾਇਣਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਨੁਸਾਰ 'ਟੀ ਸੀ ਇਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਖੇਤ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਖਾਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਖੇਤ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਲ ਤੇ ਬੂਟੇ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬੇ ਤੇ ਸੰਘਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾ ਦਾ ਬੀਜ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਖੇਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬੂਟਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।' 'ਵਿਦੇਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸਾਮ ਦੇ ਗੁਹਾਟੀ ਵਿੱਚ 'ਆਈ ਸੀ ਐੱਲ ਐੱਲ' ਦੇ ਪੰਜ ਏਕੜ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਕਰੀਬ ਇੱਕ ਲੱਖ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਤੋਂ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ 'ਡੀ ਕੇ ਰੋਕਿਆ' ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪੇੜ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੀਲੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲਾਉ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਗੇਦੇਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਵਾਯਲਿਨ ਤੇ ਵਜਾ ਕੇ ਰਾਗ 'ਮਾਇਆ ਮਾਲਵ ਗੋੜ' ਦੇ ਰਾਂਹੀ 40% ਵੱਧ ਗਈ ਅਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੰਚਮ ਸਵਰ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਚਾਈ 60% ਵੱਧ ਗਈ।' ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਾਂਗ ਪੇੜ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਅ ਕੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼-ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੇੜ ਪੌਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਦ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਕਰ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਵੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਅੰਤਰੀ ਤਾਕਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ

(1) ਏਡਵਰਡ ਪੋਡੋਲਸਕੀ, ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਫਾਰ ਯੂਅਰ ਹੈਲਥ, ਪੰਨਾ. 88. (2) ਡਾ. ਪੂਨਮ ਦੱਤਾ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਔਰ ਉਦੇਸ਼ਯ, ਪੰਨਾ. 113. (3) ਕੁਮਾਰ ਅੰਚਲ, ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਿਕਾ, ਨਵ-ਭਾਰਤ, 'ਵਿਧਾਤਾ ਕੀ ਅਦਭੁਤ ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਹਮਾਰਾ ਦਿਮਾਗ', ਮਿਤੀ 12-03-1997. (4) ਐਸ. ਐਨ. ਰਾਤੰਨਜਨਕਰ, ਐਸਥੇ ਐਕਪੇ ਆਫ਼ ਇੰਡਿਆਜ਼ ਮਿਊਜ਼ਿਕਲ ਹਰਟੀ, ਪੰਨਾ. 6.(5) ਡਾ. ਕਵਿਤਾ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ.168. (6) ਏਡਵਰਡ ਪੋਡੋਲਸਕੀ, ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਫਾਰ ਯੂਅਰ ਹੈਲਥ, ਪੰਨਾ. 41-42.(7) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ. 31. (8) ਰਜਨੀ ਅਪਸਿੰਗੇਕਰ, ਮਰਾਠੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਲੋਕਪ੍ਰਭਾ, 'ਸੰਗੀਤ ਰੋਗੋਪਚਾਰ', ਮਿਤੀ 04-04-1997, ਪੰਨਾ.48 (9) ਸਤੀਸ਼ ਵਰਮਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਚਿਕਿਤਸਾ, ਪੰਨਾ. 228. (10) ਪੰ. ਜਗਦੀਸ਼ ਨਰਾਇਣ ਪਾਠਕ, ਸੰਗੀਤ ਨਿਬੰਧ ਮਾਲਾ, ਪੰਨਾ. 116. (11) ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਵਿਹਾਰ, ਜਨਵਰੀ 1961, ਪੰਨਾ.16. (12) ਅਚਾਰਯ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਵਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ, ਪੰਨਾ. 5-36. (13) ਡਾ. ਅਰੁਣ ਬਾਗਰੇ, ਗਵਾਲੀਅਰ ਕੀ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ. 170. (14) ਅਚਾਰਯ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਵਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ, ਪੰਨਾ. 5-35.(15) ਪੰ. ਓਂਕਾਰ ਨਾਥ ਠਾਕੁਰ, ਪ੍ਰਣਬ ਭਾਰਤੀ, ਪੰਨਾ. 33. (16) ਸੰਗੀਤ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਫਰਵਰੀ 1961, ਪੰਨਾ. 43. (17) ਅਚਾਰਯ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਵਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ, ਪੰਨਾ.65. (18) ਅਚਾਰਯ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਵਾਗਮਈ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ, ਪੰਨਾ.65. (19) ਉਹੀ., (20) ਅਚਾਰਯ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਏਵਮ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਭਗਵਤੀ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਸਾਮਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ, ਪੰਨਾ. 10. (21) ਸ਼ਮਾਚਾਰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਈਂ ਦੁਨਿਆ, ਭਜਨ ਸੁਨਕਰ ਫਲਤੇ ਫੁਲਤੇ ਪੇੜ, ਮਿਤੀ 10-09-1998. (22) ਆਸ਼ਾ ਅਰਪਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਪੰਨਾ. 8-9.

ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

Communication Centre
Formal Restaurants
Exhibition Rooms
Accommodation
Informal Eating
Tours & Travels
Conferencing
Floral Shop

THE AROMA

Premium Event Centre
Millennium Centre
Deliberations
Abhinandan
Exporama
Mind Set
Art Craft

Sector: 22 - C, Chandigarh,
Ph.: 2700045-48 **Fax :** 0172-2700051
E-mail : hotelaroma@glide.net.in
Website : www.hotelaroma.com

ਨਾਦ ਵਿਗਿਆਨ

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੀਲਧਾਰੀ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਤਖ਼ਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਲੰਗਰ ਤਖ਼ਤ (ਪੰਗਤ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਤਖ਼ਤ (ਸੰਗਤ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ (ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ) ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰੱਖਰੀ ਸਰੂਪ (ਨਾਦ) ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਜੁਗਤਿ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਗਿਆਨ ਵਿੱਦਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵੀਣਾ (ਸ਼ਬਦ) ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਵੀਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬਾਂਸੁਰੀ ਨੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਬੋਧ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਨਾਦ ਨਾਲ ਗੋਪੀਆਂ ਅੰਤਰਆਤਮੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਰਿੰਦਾਬਨ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇਨਾਦ ਵਿਚ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਨਾਦ ਐਸਾ ਸਮਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਨਾਦ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਵੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜਪੁ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਦਾ ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਬਾਣ ਕੀਰਤਨ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਹੈ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਵਾਸ-ਨਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਜੋ ਧੁਨੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਰੂਪੀ ਦੋ ਸੰਗੀਤ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੀਤ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ- ਸਵਰ (ਸੁਰ), ਪਦ ਲੈ ਅਤੇ ਮਾਰਗ) ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਯ ਪੱਖ ਤੇ ਵਾਕ-ਪੱਖ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ ਵਿਚ ਨਾਦ ਨੂੰ ਬਾਈ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਕੰਨ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਈ ਧੁਨੀ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ਸ਼ਡਜ (ਸਾ) ਤੀਵ੍ਰਾ, ਕੁਮੁਦਿਤਿ, ਮੰਦਾ, ਛੰਦੋਵਤੀ।

ਰਿਸ਼ਭ (ਰੇ) ਦਯਾਵਤੀ, ਰੰਜਨੀ ਰਕਤਿਕਾ।

ਗਾਂਧਾਰ (ਗ) ਰੌਦਰੀ, ਕ੍ਰੋਧਾ।

ਮੱਧਮ (ਮ) ਵਜ੍ਰਿਕਾ, ਪ੍ਰਸਾਰਿਣੀ, ਪ੍ਰੀਤਿ, ਮਾਰਜਨੀ।

ਪੰਚਮ (ਪ) ਕਸ਼ਿਤੀ, ਰਕਤਾ, ਸੰਦੀਪਨੀ, ਅਲਾਪਿਨੀ।

ਧੈਵਤ (ਧ) ਮਦੰਤਿ, ਰੋਹਿਣੀ ਰੰਮਿਆ।

ਨਿਸ਼ਾਖ (ਨਿ) ਉਗ੍ਰਾ, ਕਸ਼ੋਭਿਣੀ

ਇਹ ਬਾਈਸ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧੂਨੀ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਚੈਤਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਯੋਗ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਰੋਗ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਈ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਵਿਗਿਆਨ (ਆਤਮ ਗਿਆਨ) ਹੈ। ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ ਯੋਗੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਸਾਜਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਸ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੱਬੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅਥਾ-ਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੜ-ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ, ਬੇਲੋੜੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਕੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਦ ਯੋਗ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਇਹ ਸਤਸੰਗਤੀ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਆਤਮ ਸੁਖ ਸੰਤੋਖ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਿਲ ਦੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਕਲੀਫ ਪਾਂਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦਿਮਾਗੀ ਨਸ ਦੇ ਫਟਣ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਕੇਂਦਰ ਨਾਭੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਚੌਥੇ ਮਹੀਨੇ ਨਾਭੀ ਦੀ ਨਾੜ (ਕਮਲ ਨਾਲ) ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਖੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਗੰਢ ਇਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਗੰਢ ਸਥਾਨ ਇਹ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਭੀ ਤੋਂ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਭੀ ਨੂੰ ਨੌਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੁਆਰਾਂ ਨਾਲ ਦਸਵਾਂ ਸਥੂਲ ਦੁਆਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਧੜਕਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਉਚਾ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੰਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਨਾਦ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ - ਆਹਤ ਅਤੇ ਅਨਾਹਤ ਅਤੇ ਅੱਗੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ-ਉਪਭੇਦ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਤੰਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦੇ ਛੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਨਾਦ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਭੀ ਤੋਂ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਆਰੋਹ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਭੀ ਤੋਂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਨਾਭੀ ਤੇ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਬਾਵ ਪਏਗਾ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੇਕਰ ਨਾਭੀ ਤੋਂ ਸੁਆਸ-ਨਿਰਸੁਆਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਛੇਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਨੂੰ ਵੀ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦਾ ਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰੇਨ ਹੈਮਰੇਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਨੁਸਰਤ ਫਤਹਿ ਅਲੀ ਖਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਆਘਾਤ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭਰੀ ਮੌਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਾਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਇਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਈ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਸ ਰੰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਵਰਨਾ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਤੇ ਆਘਾਤ ਕਰਕੇ ਰੋਗ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਨੰਦ ਰਸ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰਾਸ਼ਕਤੀ ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਸਥਾਨ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ (ਅੱਖਰਾਂ) ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਦੀ (ਧਵਨੀ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗਾਇਕ ਦਾ ਮਨ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰਤਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਝਲਕ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਸਿਖਰੀ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਦੇ ਹਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮੋਹਿਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਨਹੀਂ।ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੁਆਣੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕੀ ਸੰਗਤ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਅਣਪਛਾਤੇ ਰਾਗ ਤੇ ਗੁਆਚੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਧੁਰੋ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੇ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਮਲ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਤੋਂ ਪੁਕਾਰਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਅਗਲਾ ਰਾਗ ਜਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਰੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਸ਼ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌਖਾ, ਸਰਲ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ (ਧੁਨੀ-ਨਾਦ) ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਤੱਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭੌਰੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਰ, ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ, ਜਲ ਦੀ ਕਲ-ਛਲ ਅਤੇ ਵੀਣਾ ਦੀ ਝੰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਾਦ ਰਸ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਾਦ ਸੁਰਤਿ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੁਕ ਜਾਂ ਗੁਰਮੰਤਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਅਨਾਹਦ ਨਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੇ। ਅਜਿਹਾ ਗੁਰੂ ਸੈਕਿੰਡਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦਾ ਰਸ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਆਨੰਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਅੱਜੋਕੇ ਪ੍ਰਾਣ ਰਹਿਤ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਕਸਕ ਉੱਠਦੀ ਹੈ।

162-ਏ, ਗਰੇਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮੋਬਾ : 9888213360, 9417143360

शोध की प्रक्रिया

डॉ. डी. एस. नरूला

एम. ए. की डिगरी हासिल कर लेने के उपरांत एक बार तो विद्यार्थी अवश्य ही सोचते हैं कि पी. एच.डी. की जाये। परन्तु कम से कम तीन वर्ष का समय और खर्चे को देखते हुए उनका यह उत्साह क्षीण हो जाता है। व्यक्तिगत रूचि और अच्छी नौकरी की चाह से प्रेरित होकर छात्र-छात्राएं इस हेतु कदम बढ़ाते हैं। रोज़गार प्राप्त हो जाने पर बहुत कम लोग अनुसंधान कार्य की ओर बढ़ते हैं, क्योंकि इसमें घरेलू मुश्किलें अथवा नौकरी की जिम्मेदारियां दीवार बर जाती हैं परन्तु फिर भी इरादे के पक्के और लगन शील व गहन शौक रखने वाले विद्यार्थी इस कार्य में अपना योगदान अवश्य देते हैं। नई शिक्षा-प्रणाली में युनिवर्सिटी ग्रांट कमीशन (यू. जी. सी.) ने अनुसंधान के कार्य को महत्वपूर्ण स्थान दिया है और अध्यापकों के लिए खोज-कार्य नियुक्ति की पहली शर्त का नियम रखा है, इसलिए यह भी जरूरी है कि हम इस बारे में अभी से ही सचेत होकर इस शुभ कार्य को करें। मुख्य रूप से अनुसंधान में पांच तरह के विद्यार्थी या लेखक भाग लेते हैं। जैसे कि:

1. एम. ए. परीक्षा के विद्यार्थी
2. एम. लिट अथवा एम. फिल के विद्यार्थी
3. पी. एच. डी. के विद्यार्थी
4. डी. लिट के विद्यार्थी
5. उपरोक्त डिगरियों से मुक्त शोध पत्र

खोज संबंधी लिखी गई साम्रगी को अंग्रेजी भाषा विभाग और हिन्दी में बहुधा शैध-प्रबन्ध अथवा शैध-पत्र कहा जाता है। परन्तु पंजाब में इस के लिए खोज-पत्र या खोज-निबन्ध ही सुन्दर और उचित शब्द है। खोज के लिए अंग्रेजी भाषा में Thesis और हिन्दी में इस के समानार्थ शब्द 'शौध' या 'अनुसंधान' शब्द प्रचलित है। अनुसंधान शब्द भी आज कल बहुधा करके विज्ञान अथवा तकनीकी विषय के लिए प्रयोग किया जाता है। इस तरह पंजाबी में और के लिए खोज-पत्र ही उपयुक्त और सुन्दर शब्द है। मेरे लेख का विषय - पत्र की मूल जानकारी है ताकि इस में रूचि रखने वाले पाठक इस से लाभ उठा सकें।

पिछले दसों सालों में विज्ञान, कला, साहित्य और भाषा में खोज की प्रवृति काफी बढ़ी है। निश्चय ही यह एक उन्नत प्रवृति है और स्पष्ट हो जाती है। साथ ही उस में शौधकर्ता का संशोधन भी हो जाता हैं प्रत्येक विष्य पर सैंकड़ों ही खोज-पत्र लिखे जा चुके हैं। इन खोज पत्रों पर अनेकों व्यक्ति पी. एच. डी. या डी. लिट की डिगरी भी प्राप्त कर चुके हैं परन्तु यह कहने में कोई संकोच नहीं कि जितना कार्य होना चाहिए था उतना हुआ नहीं। मुख्य रूप से इस के दो कारण हैं:

सा	विश्वविद़्यालयों का इस सबंध में शिथिल व्यवस्था अथवा कम सहूलतें (साधन)

रे	खोज-पत्रों की अप्रकाशित अवस्था अर्थात् प्रकाशित ना होना।

गा	खोजकर्ता या खोज-निर्देशकों की विवशताऐं और स्वार्थ।

परन्तु इस सब के पश्चात् ना तो सारे विश्वविद्यालय को ही दोष दिया जा सकता है। ना ही सारे प्रकाशकों, खोजकारों या निर्देशकों को ही, ताली दोनों हाथों बज रही है। जरूरत है ईमानदारी से पक्षपात रहित होकर निरपेक्षता के साथ कार्य करने की।

लेखक ऐसे अनेक लेखकों को अथवा विद्याथियों को निजी रूप से जानता है, जो खोजों के लिए

ईमानदारी से काम करना चाहते हैं। परन्तु उनको सही - दिशा (पथ - दर्शन) देने वाला कोई नहीं और कइयों के साधन ही इतने सीमत हैं कि वे आगे बढ़ने का साहस नहीं करते अत: इस संबंध में मासिक पत्रों, लेखकों, संपादकों और विश्वविद्यालयों की जिम्मेदारी बनती है कि वे पी. एच. डी., डी. लिट या उपाधि - मुक्त 'खोज - पत्रों' के लिए सहयोग दें, उन्हें प्रकाशित करवावें और इस संबंध में पाठकों को संपूर्ण जानकारी दें। सैकड़ों विद्यार्थियों को यह समझ नहीं आती कि वो कौन से विषय पर खोज करें? या किन विषयों पर पहले खोज हो चुकी है? कौन से विषय अब तक स्पष्ट। नहीं किए गए या आगे कौन से विषयों पर खोज करने की आवश्यकता है। कितना अच्छा हो जो भारत के समस्त विश्वविद्यालय संयुक्त तौर पर एक 'गजट' अथवा 'लिस्ट' हर वर्ष प्रकाशित करे। जिस से खोजकारों को नये - पुराने विष्यों के बारे में जानकारी मिल सके।

अत: मैं यहां खोज और खोज पत्र के संबंध में मूल जानकारी संक्षेप में प्रस्तुत कर रहा हूं। यहां अनुसंधान के सारे पक्षों को पांच हिस्सों में बांटा गया है:

सा. अनुसंधान की रूप रेखा।

रे. खोजकारों का फर्ज एवं जिम्मेदारी।

गा. खोज पत्रों के शैली एवं स्वरूप।

मा. खोज पत्र की संपूर्ण रूप रेखा।

पा. खोज निर्देशक का महत्व और जिम्मेदारी।

खोज की रूप रेखा: आधुनिक युग में अंध विश्वास का खंडन किया जाता है। और प्रस्तयेक वस्तु या सिधांत को कसौटी पर परख कर नये मूल्यांकन के माध्यम से स्पष्टता और प्रमाणिकता पर जोर दिया जाता है। निश्चय ही यह एक उत्साहवर्धक प्रवृति है। जैसे विज्ञानकों की खोजों से समाज को कई सुख, सुविधाएं प्राप्त होती है। उसी तरह साहित्य और कला की खोजों से समाज में जागृति, चेतना, कोमल भावनाएं और सौंदर्य की सूझ बूझ बढ़ी है। ललित कला के क्षेत्र में जो बहुमुखी प्रवृति दिखाई दे रही है यह लगभग पिछले 10 - 15 वर्षो में हुई है परन्तु फिर भी अभी तक ललित कला में सैंकड़ों विषय ऐसे हैं जो बड़े ही विवादाग्रस्त और उलझे हुए हैं। उनका स्पष्टीकरण होना बहुत जरूरी है। पर उनको आज तक अनुसंधान के दृष्टिकोण से सर्ष्श नहीं किया गया। खोज विषय का बार - बार दोहराव (केवल शीर्षक विभिन्नता) खोज - उपयोगी साहित्य और साम्रगी के अभाव और योग्य निर्देशन की कमी के कारण है। इस संबंध में अनेक समस्याओं का समाधान ढूंढना आवश्यक प्रतीत होता है। विश्व विद्यालयों में भी कुछ निश्चित विषयों पर योजनाबद्ध रूप में खेज आरंभ करनी चाहिए। जैसे पंजाबी विश्वविद्यालय पटियाला में 'आदिग्रंथ विभाग' के माध्यम से अनुसंधान योजना आरंभ है। यह प्रशंसनीय पग है। ऐसे ही ललित कला के क्षेत्र में प्राचीन संस्कृत ग्रंथों की गुत्थियां सुलझाने के लिए योजनाबद्ध रूप में अनुसंधानों की अत्यंत आवश्यकता है। साथ ही स्वतंत्र खोज (उपाधि - मुक्त) को भी उत्साह देना चाहिए।

अनुसंधान कार्य की सही दिशा की ओर बढ़ने से पहले खोज - कर्ता को खोज पत्र की एक निश्चित रूपरेखा तैयार करनी होती है। यह अनुसंधान पत्र के लिए पहला और आवश्यक कदम होता है। खोज के लिए रजिस्ट्रेशन करवाते समय खोज - पत्र और विषय संबंधी रूप - रेखा synopsis भी भेजने होते हैं। यह अलग बात है कि खोज - पत्र लिखने के दौरान अनेकों अध्याय (Chapter) अथवा शीर्षक - नाम बदलने भी पडते हैं। परन्तु, यह पूर्व योजना आरंभिक रूप - रेखा) के अन्तर्गत ही होना चाहिए।

खोज पत्र की रूप - रेखा बनाना मुख्य रूप से खोजकर्ता विद्यार्थी का ही काम होता है, परन्तु कई अनुसंधानकर्ता शुरू में ही इस बारे सोचने लग पड़ते हैं 'बड़ा कठिन कार्य है' अथवा 'यह मेरे बस का रोग नहीं' इस मनोविकार के कारण खोज - पत्र की अपूर्णता का डर उन के मन मस्तिष्क पर छा जाता है। और वो साहस छोड़ जाते हैं। परन्तु यदि वे धैर्य और हिम्मत के साथ अधिकाधिक अध्ययन पर जोर देकर अपने

खोज-निर्देशक (Guide) से पूछने या किसी भी विद्वान साथी के साथ विचार विमर्श कर लें तो उनकी मुश्किल आसान हो जाएगी। खोज-पत्र की रूप रेखा बनाना कोई कठिन कार्य नहीं। वैसे तो मेहनत लगन के आगे दुनियां का कोई कार्य कठिन नहीं। परन्तु यह डर या वहम वाली प्रवृति बिलकुल उपयुक्त नहीं। क्योंकिइस से आत्मविश्वास कम होता है। जो कि अनुसंधान की लगन और खोज पत्र की पूर्णता के लिए जरूरी और महत्वपूर्ण कदम है।

सफल अनुसंधानकर्ता की पहली शर्त यह है कि उस की खोज के विषय (Topic of Research) के साथ पूर्ण दिलचस्पी होनी चाहिए। यदि ऐसा नहीं तो वो कभी भी अनुसंधान पत्र के साथ न्याय नहीं कर सकेगा। उपरोक्त संबंध में विश्वविद्यालियों को भी अनुसंधानकर्ता की प्रथम इच्छा (First preference) का स्वागत करना चाहिए। यदि वो विषय खोज के लिए नया है तो रूप-रेखा निर्माण करने से पहले अपने विषय के साथ संबंधित साहित्य-साम्रगी का अध्ययन और पूरी परख व नाप-तोल भी कर लेनी चाहिए। तब ही खोज-पत्र की रूप रेखा सही बन सकती है।

खोज-कार्य में दो अध्याय निश्चित रूप से आवश्यक होते है, आरंभ में विषय-प्रवेश, भूमिका अथवा (preface) और दूसरी बात कि अन्त में उपसंहार अथवा 'मुल्यांकन परिणाम' परन्तु अधिकतर खोजकार इस बात के बारे में चेतन नहीं होतें कि जितना अध्याय शेष अध्याय (Chapter) के बारे में क्योंकि खोज-पत्र की भूमिका का यह हिस्सा उसकी दिशा का सूचक, उद्देश्य और संक्षिप्त परिचिय (खोज-पत्र की) का प्रगटीकरण करता है। और अंतिम अध्याय मूल्यांकन में खोज की प्राप्तियां व परिणामों और भविष्य में उसकी दिशा का महत्वपूर्ण प्रदर्शन होता है। इसलिए इन से ही विषय की परिमाणिकता और खोज-पत्र की सफलता की 'इमेज' बनती है। अत: इन के महत्व को आंखों से ओझल नहीं किया जाना चाहिए।

खोज-कार्य आरंभ करने से पहले प्रत्येक खोजकर्ता के मन में साहित्य कला या अपने विषय के बारे में कोई ना कोई दृष्टिकोण अवश्य होता है। जिस में उसके पालन-पोषण (Environment), पढ़ाई (Education) स्कूल, कालिज के वातावरण, अध्यापकों, मित्रों की संगत, सोसाइटी, पुस्तकों और पत्रिकाओं आदि के अध्ययन का महत्वपूर्ण हिस्सा होता है। मन और मस्तिष्क में छाई हुई इस साम्रगी में से ही प्रश्न चिन्ह उभरते हैं, उत्तर निकलते हैं। समस्या उभरती है, समाधान होता है और यहीं मनुष्य की ठोस विचार-धारा जीवन के असली रूप में प्रगट होती है। यही 'अपनी' विचारधारा कई खोजकताओं को इस कार्य की तरफ बढ़ने की प्रेरणा देती है। इसलिए 'खोज' प्रत्येक आदमी के बस का रोग नहीं। यह अपनी ही आमदनी से पैसा-पैसा जोड़कर बचाया हुआ सरमाया है। जो उपयुक्त वातावरण, उपयुकत सुविधाओं और योग्य निर्देशन के साथ एक सुन्दर भवन (खोज-पत्र) के रूप में निर्मित होता है।

'खोज-पत्र' में किसी तरह के पक्ष-पात, स्वार्थ, या दुर्बलता की गुंजाईश नहीं होती। खोज-कर्ता को हमेशा, निडर, स्पष्टवादी, तर्कवादी, यर्थाथवादी, निष्पक्ष, सच्चा और सिधांतवादी होना चाहिए तभी वह अपने 'खोज-पत्र' को अधिक उपयोगी प्रमाणिक और युक्ति-संगत बना सकेगा। वर्णित गुणों पर ही खोजकर्ता का निजी व्यक्तित्व (personality) कायम रखता है। किसी तरह के वर्ग-विशेष की ओर झुकाव या ईर्ष्या, इस सब में रचनात्मक नहीं हो सकती। विवरणों अथवा तथ्यों की प्रमाणिकता की ओर विशेष ध्यान देना खोजकर्ता का प्रथ्म कर्त्तव्य है। अपना खोज-पत्र लिखने से पहले यदि अपने विषय के साथ मिलते-जुलते दो-तीन थीसस पढ़ लिए जाएं तो और भी सुविधा रहती है।

खोजकर्ता का कर्त्तवय और उत्तरदायित्व : खोजकर्ता को यह सोचकर आगे बढ़ना चाहिए कि प्रत्येक खोज-पत्र अपने आप में एक उदाहरण, अद्वितीय देन, सौगात, खजाना, अथवा महत्वपूर्ण कार्य का रूप धारण करता है। इसलिए खोजपत्र के केवल कुछ ग्रंथों के अध्ययन के साथ ही संपूर्ण नहीं होगा बल्कि उस को सब रास्तों की या स्त्रोतों की छान-बीन करनी होगी, जहां भी अपने विषय से संबंधित कोई बात मिलेगी। उस से संबंधित साम्रगी का संग्रह करना बहुत आवश्यक होता है। आरंभ में एक पाकेट-डायरी केवल इसी लिए लगा

देनी चाहिए कि जिस में संबंधित विषय संबंधी कोई भी विवरण ग्रंथ, लेख, एडीशन, पन्ना, साहित लिखा जा सके। इस तरह कुछ समय के अध्ययन उपरांत अनेकों विवरणों का संग्रह हो जाता है।

खोजपत्र लिखते समय खोजकर्ता की दूरदर्षिकता और विद्वता इस बात में होती है कि वह अनेक ग्रंथकारों के उध्दरण देने के बावजूद अपनी लेखनी में मौलिकता को originality को अवश्य आने दे। इस के लिए भाषा और शैली के व्यक्तिकता और सुन्दरता का अभ्यास पहले ही होना चाहिए। साथ ही निकट अथवा दूर के पुस्तकालय में से संबंधित विषयों की पुस्तकों की एक सूची पहले बना लेनी चाहिए। इसमें स्कूल, कालिज, म्युनिसिपल लाइब्रेरी अथवा पब्लिक लाइब्रेरी या किसी भी साहित्यिक संस्था के साथ संपर्क बना लेना चाहिए। जब किसी समस्या का हल किसी ग्रंथ में से ना मिले तो अपने दिलो-दिमाग से काम लीजिए अथवा किसी विद्वान लेखक के साथ अपनी समस्या पर विचार-विमर्श करके उसकी लिखित रिपोर्ट रखनी चाहिए। ताकि थीसिस लिखते समय उन हवालों, विवरणों आदि को लिख के कोई अपनी व्यक्तिगत राय बनाई जा सके। साहित्य या कला क्षेत्र में अनेकों वर्गीकरण होते हैं और अनेकों ही शैलियां। इसलिए सभी शैलियों की मूल जानकारी खोजकर्ता के लिए बहुत जरूरी है। परिणाम यह है कि अच्छा खोजकर्ता-एक अच्छा अध्ययनकर्ता, एक अच्छा लेखक अथवा टिप्पणीकार भी होना चाहिए। उच्च स्तर के खोजपूर्ण लेख या पत्रिकाएं आदि को देखते रहना आवश्यक है। कोई पता नहीं होता कि किस समय एक पुस्तक या पत्रिका की कोई लाईन या विवरण आपको समय रहते काम दे जाए।

खोज के क्षेत्र में कई बार जब लेखनी को आगे बढ़ाने के लिए कुछ नहीं सुझता तो मन फीका पड़ने लगता है। उस समय अपनी असफलता अधिक महसूस होती है। परन्तु यदि पूर्णता में देखा जाए तो इसका मूल कारण आत्मविश्वास की कमी होती है। जिस की पृष्ठभूमि में लिखने की लापरवाही, साम्रगी की कमी और दैनिक कार्यक्रम की शिथिलता होती है। अत: ऐसी स्थिति में कमरकस कर पढ़ने और लिखने का कार्य करना चाहिए। आलस्य त्याग कर मन में सफलता के प्रति विश्वास रख कर आगे बढ़ना चाहिए। हाथ पर हाथ रखकर बैठे रहने से कुछ नहीं बनता, कुछ लिखने से ही बनेगा, कुछ पढ़ने से ही संवरेगा आदि सोचने से ही खोजकर्ता उन्नति के मार्ग पर अग्रसर रह सकता है। आशा और निराशा क्रमश: दोनों मन तथा मस्तिष्क की उत्त्म और निम्न प्रवृत्तियां हैं। आत्मविश्वास, कार्य करने की लगन नित्य प्रति कार्यानुसार कुछ लिखना, पढ़ना और चिंतन सफलता की कुंजी है। दुनिया का कोई भी ऐसा काम नहीं जिसकी पूर्णता का या सफलता का कोई रास्ता ना हो।

खोज पत्र की पूर्णता खोजकर्ता की मनोदशा में आनन्द और संतुष्टता का संचार करती है। अंत में इस खोज का प्रकाशन खोजकर्ता को परमआनंद अवस्था में पहुंचाता है क्योंकि इससे समाज के अन्दर शोभा व आदर और व्यक्तिक तौर पर कुछ आर्थिक सहायता भी प्राप्त होती है। दुनिया का प्रत्येक मनुष्य आनंद के कारण जन्म लेता है। आनंद के लिए जीता है और आनंद के लिए हमेशा भटकता है। और आनंद में ही लोप हो जाता है। 'खोज' अपने आप में एक आनंद है जिसकी पूर्णता आनंद है और इसका प्रकाशन आनंदमयी उत्साह और प्रगतिशील पथ की और आगे बढ़ने वाला स्त्रोत है।

खोज पत्र का स्वरूप और लिखने का ढंग : खोज-पत्र लिखते समय खोजकर्ता की कलम पर अनुशासन का बंधन होता है जो कि होना भी चाहिए। भावुकता, कलपना या कलात्कमता का इस में कोई महत्व नहीं होता। क्योंकि विषय का केन्द्र बिन्दू खोज की भीम और विवरणों से ओतप्रोत होता है। इसलिए यह निसंकोज कहा जा सकता है कि खोज-पत्र की केन्द्रीय विचार धारा के बंधन को आगे रखते हुए खोज-पत्र लिखना चाहिए। किसी भी हालत में इससे परे नहीं जाना चाहिए क्योंकि केन्द्रीय विचार बिन्दु खोज-पत्र के प्राण होते हैं। खोज-पत्र की रूप-रेखा की बनावट तथा संयोजन निम्नलिखित प्रकाद है। (यद्यपि यह कोई सिधांत की बात नहीं) प्रत्येक खोज का इस में अपनी आवश्यकतानुसार अहम परिवर्तन करके इन्हें उपयोग कर सकता है तथापि मोटे रूप में खोज-पत्र (Thesis) की रूप-रेखा निम्नलिखित प्रकार से बनती है: -

सा) खोज-पत्र की रूप रेखा और साम्रगी संगृह।

रे) मुख्य - पृष्ठ।
गा) भूमिका।
मा) विषय सूची।
पा) प्रबन्ध - उपसंहार।
धा) परिशिष्ठ

खोज - पत्र की रूप रेखा और साम्रगी संगृह - इस बारे में हमने पहले भी काफी लिख दिया है अत: यहां इतना ही काफी है कि खोज - पत्र की रूप रेखा पूरी सूझ बूझ के साथ बनाई जाए। ठीस उसी तरह जैसा कि चित्र का अपना चित्र बनाने से पहले एक रेखा चित्र (खाका) बनाते हैं और पत्पश्चात् रंग और ब्रश के साथ तस्वीर के नक्श को अंजाम देते हैं। अथवा संगीत का 'राग' आरंभ करने से पहले उसका आलाप करते हैं। जिस में से राग का पूर्ण रूप उभरता है। इसी रूप - रेखा को अंग्रेजी में (Synopsis) कहते हैं इस में खोज - निर्देशक के साथ भी विचार विमर्श किया जाता है। करना भी चाहिए। खोज - पत्र के भिन्न भिन्न पक्षों के भिन्न भिन्न भाग बनाने चाहिए। जैसे - किसी महा पुरूष के बारे में व्यक्तिगत रूप से लिखना हो तो उसके चार भाग (जीवनी, व्यक्तित्व, रचनाएं और कला पक्ष) बनाकर उन के उपर अलग - अलग तरह से विचार किया जा सकता है परन्तु उसे सिधांत रूप से प्रत्येक विषय के लिए नहीं जाना जा सकता। इसलिए अपने विषय के बारे में सारे पक्षों को देखते हुए अपने ढंग से विभाजन करना चाहिए। प्रत्येक विभाग के लिए अलग - अलग फाइलों में साम्रगी बनानी चाहिए। यदि संभव हो तो प्रत्येक अध्याय की फाईल अलग - अलग बनाई जाए। संबंधित विवरण, सामग्री, निजी खोज, निजी हवाले और अपनी व्यक्तिगत डायरी की पंक्तियों को बकायदा लेख की सूरत में संबंधित काईल में संभाल कर रखना चाहिए। इन फाईलों में संपूर्ण लिखित सामग्री को अन्त में क्रम से देने से खोज - पत्र पूर्ण हो जाएगा। इस विधि में विषय की तरकीब अर्थात् विचारों की कड़ी में अव्यवस्था नहीं होनी चाहिए। संपूर्ण खोज - पत्र एक निश्चित विषय की दिशा से क्रमबद् लेख के रूप में होना चाहिए।

मुख्य पृष्ठ अथवा मृख्य बंद : सारा खोज - पत्र टंकण के पश्चात् एक जिल्द में बड़ी पुस्तक के रूप में होता है। बाहर की जिल्द पर प्लास्टिक का कवर होता है ताकि खोज - पत्र अधिक समय तक सुरक्षित रह सके। इस जिलद के उपर शीर्षक, विश्वविद्यालय का परीक्षा सत्र, उपाधि तथा खोजकर्ता का नाम होता है। जिल्द के अन्दर और बाहर भी पहले पृष्ठ पर यही कुछ छपा होता है। उसे आरंभिक पृष्ठ अथवा मृख्य पृष्ठ कहा जाता है। खोज - कर्ता की योग्यता तथा पता भी इसमें दर्ज होता है। और खोज - पत्र विश्वविद्यालय को प्रेषित करने की तिथि भी दी गई होती है। कई खोजकर्ता इसी में एक तरफ अपने खोज - निर्देशक का नाम, योग्यता और पता भी छपवाते हैं। परन्तु यह कोई आवश्यक नहीं क्योंकि खोज - पत्र के मध्य दी गई भूमिका में निर्देशक का जिक्र किया गया होता है। एवम् निर्देशक की और से भी इसमें स्वतंत्र रूप में भूमिका से प्रथम या पश्चात् से विचार प्रकट किए जाते हैं। इसलिए बाहर वाली जिल्द अथवा आरंभिक व पन्ने पर निर्देशक के बारे में कुछ लिखना आवश्यक नहीं।

प्रावकथन (भूमिका) : प्रावकथन, उपोद्धात अथवा आवतरणिका में विषय संबंधी संक्षिप्त परिचिय देते हुए सीधे तथा स्पष्ट शब्दों में उन मित्रों, विद्वानों या संस्थानों एवं किसी विशेष विभाग को धन्यावाद प्रेषित किया जाता है जिम से खोज - पत्र जिलते समय मदद अथवा किसी तरह का सहयोग प्राप्त हुआ हो। इस कालम को विषय प्रवेश भी लिखा जाता है। कई लेखक विषय - प्रवेश के शीर्षक के नीचे एक अलग अध्याय, विषय - सूची के बाद बनाते हैं। पर यह कोई आवश्यक नहीं। विषय का उद्देश्य, प्राप्तियां और प्रवेश के बारे में संक्षेप में जानकारी, भूमिका में ही दी जा सकती है। परन्तु धन्यवाद हासिल करने वालों की लिस्ट अनावश्यक लम्बी नहीं होने पाए। इस में भूमिका की सरलता को अघात पहुंचेगा। किसी भी हालत में धन्यावाद पाने वालों की गिनती 5 अथवा 6 व्यक्तियों से अधिक नहीं होनी चाहिए। कई खोज का भूमिका में निम्न स्तर की चापलूसी भी करते हैं जो आधुनिक युग में शोभा नहीं देती। मुझ में यह कार्य यानि मक्खनबाजी करने की समर्था

नहीं थी जो कि कदम कदम पर निर्देशक साहब ने मेरी मदद ना की होती या कि ''यह योजना कभी भी संपूर्ण ना होती यदि अमुक व्यक्ति समय रहते मेरी सहायता के लिए मौजूद ना मिलते'' अथवा ''इस से पहले कि मैं भूमिका समाप्त करूं..........अमूक व्यक्ति का नाम लिखना मेरे लिए आवश्यक हो गया है'' या कि ''मैं अपने फर्ज से कोताही करूगा यदि परम आदरणीय..............श्री..................का जिक्र अपनी कलम से ना करू तो'' आदि रटे-रटाय परम्परावादी, घिसे-पिटे या उबाऊ वाक्यों का कोई महत्व नहीं होता। यदि कोई पारम्पारिक रीतिनुसार बात कहनी भी पड़े तो यथा संभव अपनी नवीन शैली में लिखने का प्रयत्न करें। संक्षेप में सभी व्यक्तियों के प्रति कुतज्ञता बिना किसी विशेषण के प्रकट कर देनी चाहिए।

विषय सूची : भूमिका अथवा प्रस्तावता के पश्चात् खोज-पत्र में विषय-सूची (Index) को स्थान दिया गया है। इस में खोज पत्र की संपूर्ण रूप-रेखा अनुसार विषय-सूची बनाई जाती है। जिसमें खोज-पत्र के भिन्न भाग अध्याय व शीर्षक (Chapter's Name) और पन्नों को तालिका ( ) के रूप में दिया जाता है जैसे कि :

प्रथ्म भाग	....	पन्ना नं: 1 से 100 तक
भूमिका	....	पन्ना नं: 1 से 5 तक
विषय-प्रवेश	....	पन्ना नं: 6 से 10 तक
अध्याय 1	....	पन्ना नं: 11 से 20 तक
अध्याय 2	....	पन्ना नं: 21 से 25 तक

भूमिका और विषय प्रवेश भाग के पश्चात् अथवा पहले भी रखे जा सकते हैं। हर हालत में विषय सूची के शीर्षक और पन्नों के अंग शुद्ध होने चाहिए। अन्दर एवं बाहर (इण्डेक्स) में पन्नों के अंक और नहीं होने चाहिए। विषय-सूची को भी अधिक विस्तार नहीं देना चाहिए। कुछ खोजकर्ता पन्ने बढ़ाने के लिए अथवा पन्ने पूरे करने के लिए विषय प्रवेश शब्द सूची, पुस्तकों के संक्षिप्त नाम एवं विषय सूची इत्यादि में गैर जरूरी विस्तार कर देते हैं। परन्तु यह प्रवृति उचित नहीं। इस तरह पाठकों को और भी असुविधा होती है। विष्य-सूची भी क्रमानुसार होनी चाहिए। कुछ खोजकार इस सूची को आकार क्रम में भी देते हैं परन्तु लेखक की व्यक्गित राय इस के हम में नहीं। विषय-सूची खोज-पत्र के प्रस्येक विभाग और अध्यायनुसार होनी चाहिए।

हाशिए अथवा विवरण: अपने विषय की प्रमाणिकता के लिए अनेकों, ग्रंथ, ग्रंथकार अथवा विद्वानों के विवरण और हवाले (नीचे हाशिए में) के रूप में यहां दिए जाते हैं।, ये हवाले हर हालत में मौलिक रचना में होने चाहिए। कोई सप्ताहानुसार, पक्षानुसार, मासिक या राजना पत्रिका का नाम, अंक, महीना, प्रकाशक और उस के मध्य लेख और लेखकार का नाम जरूर देना चाहिए। यदि किसी व्यकिक्गत बात अथवा विचार विमर्श का उदाहरण देना हो तो उसे हाशिययुक्त करने की बजाय उपर वाली साम्रगी में भी दिया जा सकता है परन्तु उस उदाहरण से संबंधित विद्वान का नाम जरूर बताना चाहिए। अपनी व्यक्गित राय को प्रकट करने के लिए खोज-पत्र में मेरा अथवा अपना नाम (व्यक्तिगत रूप में) प्रयाग करना ठीक नहीं समझा जाता। इस के लिए 'लेखक के मतानुसार' फिर अपनी व्यक्तिगत राय', 'लेखक का मत' या 'लेखक की राय अनुसार' आदि शब्द (वाक्य) प्रयोग करने चाहिए। खोज-पत्र में अपना नाम या अपनी प्रशंसा लिखना एक घटिया प्रवृति समझी जाती है। किसी लेखक का पूरे का पूरा लेख ही खोज-पत्र में हवाले के रूप में देने के योग्य नहीं। केवल आवश्यकतानुसार दलील, तर्क अथवा 'सूत्र-सहित' संबंधित व्यक्ति, तुक, पहरा या हवाला ही लिखना चाहिए। ताकि खोज-पत्र की साम्रगी उपर के भाग में और उस साम्रगी स्त्रेत का विवरण हाशियेयुक्त शब्द के माध्यम से नीचे देना चाहिए। कई खोजकर्ता प्रत्येक अध्याय के अंत में ही इन हवालों की लिस्ट देते हैं। दोनों तरह से ही ठीक है। परन्तु हाशिये युक्त विवरण उपयुक्त और उपयोगी माने जाते हैं।

प्रबन्ध सारांश अथवा सफल : खोज-पत्र के अंतिम अध्याय को प्रबन्ध सारांश अथवा (Conclusion) कहा जाता है। इस पिछले प्रत्येक भाग या प्रत्येक अध्याय विषय की प्रमाणिकता सिद्ध होती

है। प्रसिद्ध लेखकों के इस सबंध में परिणाम (नतीजे) या संक्षेप विचार भी उनके नाम के साथ प्रकट किये जा सकते हैं। परन्तु यह कोई आवश्यक नहीं कि खोज-पत्र की वनावट अनुसार उपयुक्त बातें ही अधिक स्पष्ट और प्रमाणिक तौर में देनी चाहिए। कोई भी ढंग अपनाया जा सकता है इस में अपने उपलब्धियों को नम्रता के साथ और सुन्दर ढंग से प्रदर्शित कर देना चाहिए और व्याख्या सहित सुस्पष्ट कर देना चाहिए। कोई भी खोज अंतिम या संपूर्ण नहीं होती समय की परिवर्तन शीलता के साथ साथ सिद्यांत तौर प्रवृतियां भी बदल जाती है। इसलिए अपने लेखन में संपूर्णता या अंतिम-खोज का दावा नहीं करना चाहिए। बल्कि सुस्पष्ट शब्दों में बताना चाहिए कि लेखक इस खोज में कहां तक पहुंचा है और आगे भविष्य में इस विष्य में कहां तक पहुंचने की आवश्यकता है। ताकि एक खोजकर्ता की, की हुई खोज में आगे आने वाली पीढ़ी उसी दिशा में अधिक खोज कर सके। इस तरह अगले पड़ाव के खोजकर्ता उसी निर्देशक-दिशा (Direction) से लाभ उठा सकेंगे। ठीक इसी तरह जैसे कि एक विज्ञानिक की खोज के पश्चात् अगले वैज्ञानिक उसी दिशा में निरंतर प्रगति करते रहते हैं।

परिशिष्ट (**Bibliography**) : खोज-पत्र के सभी अध्याय संपूर्ण करने के पश्चात् परिशिष्ठ लिखी जाती है। जिस में सभी सहायक ग्रंथों की संपूर्ण जानकारी, एक सूची के रूप में दी जाती है। इस में 'प्रकाशन', 'प्रकाशक' और 'एडीटर' की जानकारी भी देनी चाहिए। यह सूची बनाने के लिए कई तरीके प्रयोग के लिए जाते है। जैसे क्रमानुसार (आकार से) क ख ग के संकेतानुसार अथवा विभिन्न भाषाओं के ग्रंथों की भाषा क्रमानुसार सूची अथवा एक ही सूची, क्रमानुसार सभी सहायक ग्रंथों की जानकारी, प्रत्येक अध्याय के साथ या अन्त में भी दिये जाते हैं। पर यह कोई आवश्क नहीं अध्याय के हाशिया-युक्त विवरण में केवल शीर्ष, लेखक, पुस्तक-नाम और पन्ना अंकही दरज करने चाहिए और परिशिष्ठ में उनकी संपूर्ण जानकारी।

खोज निर्देशक का महत्व, मर्त्तवय और उत्तरदायित्व : खोज-कर्ता में अधिक परेशानी तब होती है जब अच्छे खोज-निर्देशक नहीं मिलते विशेषकर ललितकला के विषयों के बारे में, तब यही कमी बहुंत महसूस की जाती है।, यही कारण है कि कई बार एक ही खोज-निर्देशक के साथ 10-12 खोजकर्ता विद्यार्थी जोड़ दिए जाते हैं जो कि उचित नहीं। एक ही समय में एक खोजकर्ता निर्देशक इतने विद्याथियों के साथ कभी भी इन्साफ नहीं कर सकता। अत: विश्वविद्यालय को भी एक साथ में 2-3 से अधिक विद्यार्थी एक निर्देशक को नहीं सौंपने चाहिए। यदि ऐसा होता तो ऐसी स्थिति में निर्देशक को खुद ही इन्कार कर देना चाहिए। परन्तु कुछ खेज-निर्देशक विद्वान कम और राजनैतिक-खिलाडी अधिक होते हैं, बेशक इन के राजनैतिक प्रभाव का अधिक लाभ खोजकर्ता को होता है, परन्तु दूरदर्शिकता के देखा जाए तो यह प्रवृति प्रतिशील नहीं कही जा सकती। कई निर्देशक आर्थिक तौर से विद्याथियों को लूटते हैं उचित-अनुचित मार्ग भी छात्र-छात्रओं के आगे रखते हैं और अधिक सेवा करवाने के लालच में अधिक से अधिक समय तक खोज पत्र के कार्य को लम्बाते हैं, खोज जैसे पवित्र और महान् कार्य के प्रति यह प्रवृति शोभा नहीं देती।

निर्देशक का कार्य केवल इतना ही नहीं कि लिखे-लिखाए खोज-पत्र को पढ़ कर कुछ संशोधन करके इस कार्य की इतिश्री कर दें अपितु खोज-पत्र की आरंभिक रूप-रेखा से लेकर उसके प्रत्येक अध्याय-निर्माण में अपना संपर्क सुझाव, और सहयोग एक प्रशिक्षिण (Teaching) के रूप में देना चाहिए। जहां जरूरत है पूरे पैराग्राफ बदलवाने चाहिए। विवादास्पद अध्याय की सारी बनावट बदलनी चाहिए। आमतौर पर देखा जाता है। कि दो परीक्षकों के मतों को देखते हुए तीसरा परीक्षक भी अपना मत अनुकूल बना लेता है जिस में 'मुख्य परीक्षक' या खोज-निर्देशक की प्रतिभा और व्यक्तितव का प्रभाव भी शामिल होता है। परन्तु यह उचित नहीं यदि आवश्यकता महसूस हो तो खोकर्ता को दुबारा खोज-पत्र (Thesis) लिखने या कोई शोध करने के लिए बार-बार समय देना चाहिए, इस से खोज-निर्देशक का महत्व और उत्त्तरदायितव बहुत अधिक हैं, परन्तु 'खोज-पत्रों' की समाधियां बनाने से खोज की प्रवृति कभी भी संभव नहीं।

खोज-निर्देशक की कुछ मजबूरियां होती है। आम-तौर पर निर्देशक को यह शिकायत होती है कि

उनके उपर विश्वविद्यालय का अथवा कालेज की एम. ए. की कक्षाओं का अधिक कम बोझ (Work Load) भी होता है और खोजकर्ताओं का भीण इस तरह वो दोनों पक्षों के साथ कैसे इन्साफ करें इसलिए यह भी विश्वविद्यालयों को ध्यान हेतू हैं। लेखक की राय के अनुसार कायदा हफतेवार (एक सप्ताह में 2 या 3 पीरीयड) कक्षाएं लगानी चाहिए और इन के निर्देशकों के उपर इसके इलावा अधिक बोझ नहीं होना चाहिए अथवा कम से कम निर्देशन वाले दिनों में एम. ए. की कक्षाओं को अवकाश प्रदान हो। इस तरह यह समस्या सुलझ सकती है।

कई निर्देशकों को अपने व्यक्तिगत जीवन में बहुत काम - धंधे रहते हैं जिस के कारण खोजकर्ताओं को मुश्किलों की ओर उनका ध्यान नहीं जाता। इसलिये यह भी जरूरी है कि वो प्राईवेट विद्याथियों को घर पर पूरा पूरा समय दें। वैसे यदि प्राईवेट खोजकर्ता के लिए साल में एक - दो बार छुट्यिों में अध्ययन (Study Circle) का प्रबन्ध विश्वविद्यालय की और से किया जाये ताकि खोजकर्ताओं की एक बड़ी समस्या सुलझ सके। यू. जी. सी (U.G.C.) एवं विश्वविद्यालयों को इस संबंध में ध्यान देने की आवश्यकता है। तभी खोज - निर्देशक और खोजकर्ता का सामजस्य हो सकेगा। अत: खोजकार्य का महत्व बनेगा। नहीं तो इस उपाधिा की मान्यता और गरिमा प्रगति की बजताय पतन की और जायेगी। जो कि कला - साहित्य, भाषा अथवा तकनीनी विष्यों के लिए बड़ी निराशाजनक होगी क्योंकि अभी तक प्राईवेट संस्थाओं में पी. एच. डी. (Ph.D.) के उपधि - धारियों की कोई भी उन्नति अथवा ग्रेड नहीं दिया जाता। निश्चित तौर से भविष्य में खोज के लिए स्थिति निराशाजनक होगी।

दशमेश पब्लिक स्कूल, नरूला म्यूजिक हाऊस, मलोट - 162107

ਰਾਗ ਬਸੰਤ- ਝਪ ਤਾਲ

ਸੁਰਲਿਪੀਕਾਰ : ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ

ਜਾਤੀ : ਔੜਵ ਸੰਪੂਰਣ, ਥਾਟ : ਪੂਰਵੀ, ਵਾਦੀ ਸੁਰ : ਸ, ਸੰਵਾਦੀ : ਪ, ਸਮਾਂ : ਰਾਤ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਪਹਿਰ, ਆਰੋਹ : ਸ ਗ, ਮ' ਧੁ ਰੇਂ ਸਂ, ਅਵਰੋਹ : ਰੇਂ ਨੀ ਧੁ ਪ, ਮ' ਗ ਮ' ਗ, ਰੇ ਸਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀ : ਸ ਮ ਮ ਮ' ਮ ਗ, ਨੀ ਧੁ ਪ, ਮ' ਗ ਮ' ਗ, ਰੇ ਸਾ।

ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਝਪਤਾਲ

ਤਬਲੇ ਦੇ ਬੋਲ

ਧਿੰ	ਨਾ	ਧਿੰ	ਧਿੰ	ਨਾ	ਤਿੰ	ਨਾ	ਤਿੰ	ਤਿੰ	ਨਾ
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
×		**2**			**0**		**3**		
ਸਥਾਈ									ਮ'ਧੁ
									ਸੰ5
ਸਂ	–	ਨੀ	ਧੁ	ਧੁ	ਪ	–	ਮ'	–	ਗ
ਸਾ	S	ਰੁ	S	ਸ	ਮੁੰ	S	ਦੇ	S	S
ਮ।	–	ਧੁ	–	ਮ'ਧੁ	ਸਂ	–	ਸਂ	–	–
ਤਾ	S	ਰਿ	S	ਗੋS	ਬਿੰS	ਦੇ	S	S	
ਸ	–	ਮ	–	ਮ	ਮ	ਮ'	ਮ	ਗ	–
ਤਾ	S	ਰਿ	S	ਲੈ	ਬਾ	S	ਪ	S	S
ਨੀ	ਧੁ	ਸਂ	ਨੀ	ਧੁ	ਪ	ਪ	ਮ'	ਗ	
ਬੀ	S	S	S	ਠੁ	ਲਾ	S	S	S	
ਅੰਤਰਾ									
ਮ'	ਮ'	ਗ	–	ਗ	ਮ'	ਮ'	ਧੁ	–	ਮ'ਧੁ
ਲੋ	S	ਭ	S	ਲ	ਹ	ਰਿ	ਅ	S	ਤਿS
ਸਂ	–	ਸਂ	–	ਸਂ	ਨੀ	ਰੇਂ	ਸਂ	–	ਸਂ
ਨੀ	S	ਝ	S	ਰ	ਬਾ	S	ਜੈ	S	S
ਨੀ	ਧੁ	ਸਂ	–	ਨੀ	ਧੁ	–	ਪ	–	–
ਕਾ	S	ਇਆ	S	S	ਡੂ	S	ਬੈ	S	S
ਪ	–	–	–	ਪ	ਮ'	S	ਗ	–	
ਕੇ	S	S	S	ਸ	ਵਾ	S	S	S	S
ਸ	–	ਮ	–	–	ਮ	ਮ'	ਮ	ਗ	–
ਕਾ	S	ਇਆ	S	S	ਡੂ	S	ਬੈ	S	S
ਨੀ	ਧੁ	ਸਂ	ਨੀ	ਧੁ	ਪ	ਪ	ਮ'	ਗ	
ਕੇ	S	S	S	ਸ	ਵਾ	S	S	S	

ਅੰਗ ੧੧੯੬

ਲੋਭ ਲਹਰਿ ਅਤਿ ਨੀਝਰ ਬਾਜੈ ॥

The tidal waves of greed constantly assault me.

ਕਾਇਆ ਡੂਬੈ ਕੇਸਵਾ ॥੧॥

My body is drowning, O Lord. ||1||

ਸੰਸਾਰੁ ਸਮੁੰਦੇ ਤਾਰਿ ਗੋੁਬਿੰਦੇ ॥

Please carry me across the world-ocean, O Lord of the Universe.

ਤਾਰਿ ਲੈ ਬਾਪ ਬੀਠੁਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

Carry me across, O Beloved Father. ||1||Pause||

ਅਨਿਲ ਬੇੜਾ ਹਉ ਖੇਵਿ ਨ ਸਾਕਉ ॥

I cannot steer my ship in this storm.

ਤੇਰਾ ਪਾਰੁ ਨ ਪਾਇਆ ਬੀਠੁਲਾ ॥੨॥

I cannot find the other shore, O Beloved Lord. ||2||

ਹੋਹੁ ਦਇਆਲੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਿ ਤੂ ਮੋ ਕਉ ॥

Please be merciful, and unite me with the True Guru;

ਪਾਰਿ ਉਤਾਰੇ ਕੇਸਵਾ ॥੩॥

carry me across, O Lord. ||3||

ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਹਉ ਤਰਿ ਭੀ ਨ ਜਾਨਉ ॥

Says Naam Dayv, I do not know how to swim.

ਮੋ ਕਉ ਬਾਹ ਦੇਹਿ ਬਾਹ ਦੇਹਿ ਬੀਠੁਲਾ ॥੪॥੨॥

Give me Your Arm, give me Your Arm, O Beloved Lord. ||4||2||

ਕੀਰਤਨ ਸੀ. ਡੀ. (ਐਮ. ਪੀ. 3)

ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸੀ. ਡੀ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਤਾ, ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਨਾਲ ਐਸ. ਐਮ. ਐਸ. ਕਰੋ:

09814053630 (ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ)

Sikh music concert by Dr. Gurnam Singh at Hofstra university USA

Hofstra culture centre with the collaboration of sardarni Harbans kaur chair of sikh musicology organised a mega event of sikh music concert at Hofstra university Newyork USA . In this concert world renowned Sikh musicologist and performer Dr. Gurnam singh along with his disciple Amandeep singh , manpreet singh ,karamjit singh ,raghbir singh performed various traditional Shabad keertan composition in different singing styles and various prescribed Ragas from the sacred repertoire Gurmat Sangeet.

On this occasion Dr. Frencesca Cassio introduced that the chair of Sikh musicology is first in the western world of music and second int the world after Punjabi University. DR Cassio acclaimed the contribution of Dr. Gurnam Singh in this field as founder of Gurmat Sangeet in academics as founding professor Head of Gurmat sangeet at Punjabi university . Dr.singh is the musician who has sung complete 31 ragas and 31 raga forms of Sri Guru Granth sahib for the first time . Dr Gurnam singh has many research publications,recordings, a long queue of disciples and vast experience of three dacade in this field. Dr singh is recipient of prestigious Awards, fellowships along with the Shiromani Award from sikh supreme body SGPC . For the revival of Sikh string instruments with the collaboration of SGPC his contribution is historical.

In this concert DR singh performed some rare raga melodies Tukhari,Kanrha ,Basant Hindol , Asa and others including an exclusive classical singing style Parhtal and Sangeet chhappey chhand . The singing of poetic transliteration of Shabads also enthralled the western audience .This was second sikh music concert performed by dr singh at Hofstra after 2008.

In thes days Dr Gurnam singh has been invited as visiting scholar by this university during this residency along with teaching ,public lectures dr singh will also conduct a western orchestra to highlight the heritage of Sikh music.

Dr Hakam singh who has contributed the endowment for this chair along with Dr Francesca Cassio honored dr gunam singh and his music group. Dr Hakam Sigh stated that these kind of joint collaborative performances will be continue in future for the exposure of Sikh music to the west world .On this occasion students ,faculty members,musiclovers , ethnomusicologist,sikh fraternity of US were present alongwith the official dignatries of the Hofsta univesity

Postal Regd. No. G/CDH/0045/2012-14 RNI Regd. No. 46788/89 ISSN 0972-2335

SIKH LIFETIME ACHIVEMENTPROF. KARTAR SINGH JI

He is legend, According to him "We are going through a poeverty phase in the eternal art of Kirtan. The singing in the name of Kirtan had sadly adopted firmy tunes, fold melodies, ghazals notes and famous melodies sung by popular singers. During this process, not only the original form of music is jeopardised, but also it heads towards extinction, which is a sad state today. God has enlighted me, the beast of the souls, a mission to rekindle the original form of spiritual music in the Genuine Ragas."

Yes, Professor Kartar Singh, an octogenarian is a legendary figure, an epitome of dedication to the kirtan music in its original form. Very down to earth, this man has many accolades to his name and secure unlimited contribution to the Sikh Community. Born in Ghumanke Village, Lahore, Professor Kartar Singh has travelled a long way to reach the spiritual peak of kirtan, where he has ahchieved and has been recognised internationally. He started to learn kirtan at the age of 13 under the guidance of Giani Gurcharan Singh ji. At age 17, he performed his first kirtan at Gurdwara Singh Sabha in Pakistan, where he continued to do kirtan for a year. Then, under the pious direction of Bhai Sunder Singh ji, Bhai Dalip Singh ji and J.S. Bhawra ji (Principal, National Music College, Ludhiana) and Shri Balwant Rai Jaswal (Head of Department Hansraj Women's college Jalandhar), he acquired degress in Music.

Through he was content as a kirtaniya with all the affection of sadh sangat, but there was a hidden desire to propagate the true form of gurmat Sangeet, this was only possible through teaching of music to the young generation. And with the advice of Chief Justice of Punjab & Haryana High Court S. Harbans Singh, who was admirer of traditional form of Gurmat Sangeet, he changed his profession from Kirtaniya to Music Teacher in 1968 and Join Malwa Central College, Ludhiana. After 3 years, when he joined as Head of Department of Music in Guru Nanak Girls College, he started inter college shabad gayan competition on Guru Granth Sahib raags in its original form i.e. Nirdharat Raags and Partaals. This was the beginning of new chapter in the history of college and university level music competitions and was his biggest achievement in the revival of Gurmat Sangeet. Initially the Shabad competition in youth Festival in colleges was based on any tune; Prof. Singh made it mandatory that the Shabad should be sung only in traditional raag. The story of purity of kirtan continued like that.

He convinced the state universities to have Gurbani Sangeet competition as mandatory in each and every youth festival in colleges and at university level. During the years in teaching Prof. Kartar Singh ji won many accolades here are the number of prizes in Shabad Gayan and Music competition won by the students of Prof. Kartar Singh ji in various college/university level youth festivals.